کامل الزیارات نقطه عطفی در مزارنویسی ـ مهدیه لواف، مهدی مهریزی، سید محمدباقر حجتی، سید محمدعلی ایازی
علمی- پژوهشی
فصلنامه تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال هجدهم، شماره ۷۰ «ویژه کتابشناخت متون امامیه»، بهار ۱۴۰۰، ص ۹-۲۹

کامل الزیارات نقطه عطفی در مزارنویسی

مهدیه لواف*
مهدی مهریزی**
سید محمدباقر حجتی***
سید محمدعلی ایازی****

چکیده: مزارات، دسته‌ای از تألیفات روایی هستند که احادیثی با موضوعات مربوط به زیارت، از جمله آداب و فضیلت و ثواب زیارت قبور پیامبر و خاندانش را در خود جای داده‌اند. سابقه نگارش چنین آثار روایی که به شیعیان اختصاص دارد، به قرن دوم باز می‌گردد و یکی از نخستین آثار یاد شده در فهارس، «مزار امیرالمؤمنین» از معاویة بن عمار دهنی (م۱۷۵ق) می‌باشد. بعد از وی و تا زمان ابن قولویه نیز چیزی حدود ۲۷ اثر دیگر در کتب فهارس نام برده شده که متأسفانه هیچ کدام به دست ما نرسیده است. کتاب کامل الزیارات تألیف ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه قمی (متوفی۳۶۷ قمری) معروف به «ابن قولویه» قدیمی‌ترین اثری است که از گونه

*. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران mh.lavaf.1394@gmail.com
**. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) Toosi 217@gmail.com
***. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
****. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران sma.ayazi@gmail.com

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

نگارشی خود (مزار نویسی) به دست ما رسیده است. این پژوهش به اثرپذیری و اثرگذاری کامل الزیارات نسبت به آثار قبل و بعد از خود اختصاص یافته است تا پاسخگوی این مسئله باشد که کامل الزیارات کتابی اثرگذار و منبع اصلی بسیاری از تألیفاتی بوده است که به روایات مزار پرداخته‌اند.

کلیدواژه‌ها: کامل الزیارات؛ مزارنویسی؛ کتب مزار.

طرح مسئله

کامل الزیارات که تألیف آن به نیمه اول قرن چهارم باز می‌گردد، نخستین کتاب مزاری است که بر جای مانده و بدین جهت در منابع روایی شیعه حائز اهمیت فراوان است. جایگاه تاریخی این کتاب، یعنی تأثیراتی که زمان و مکان نگارش اثر بر آن گذاشته، موجب شده با آثار ماقبل خود متفاوت گردد و بر کتابهای بعد از خود اثرگذار شود. این که به نظر می‌رسد کامل الزیارات نسبت به آثار ماقبل خود به نقطه تکامل رسیده است، خود، موضوع پر اهمیتی است که می‌تواند ویژگی قرن چهارم به لحاظ تغییر رویکرد در نگارش منابع و میل به جامع‌نویسی را به اثبات برساند.

فرضیه ما در پژوهش حاضر این است که کامل الزیارات به گونه‌ای به نگارش درآمده که گویا هر آنچه را که ماقبل از خودش بوده، در خود جای داده و این تکامل در حدّی است که تمام آثار مزار بعد از خودش و هر آنچه در ارتباط با زیارات نگاشته شده است، ناگزیر از ارجاع به این اثر بوده‌اند. در اینجا کار به دو بخش تقسیم می‌شود: در بخش اول با بررسی آثار متقدم بر کامل الزیارات، به میزان اثرپذیری این کتاب از منابع روایی ماقبلش پرداخته و در بخش دوم به تأثیراتی می‌پردازیم که نگارش کامل الزیارات بر کتابهای بعد از آن داشته است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

روش پژوهش

در مقاله «ابتناء کامل الزیارات بر منابع مکتوب» از همین نگارندگان (فصلنامه سفینه، شماره ۶۸، پاییز ۱۳۹۹، ص۱۰۰-۱۲۳) در چهار گام، ابتنای کامل الزیارات بر کتاب‌های پیشینش را بررسی کردیم. گام اول: اثبات اثر برای مؤلف با کمک کتب فهارس، گام دوم: بررسی طرقی که فهارس برای کتاب مؤلف بیان کرده‌اند یعنی کتاب این مؤلف توسط چه شخص یا اشخاصی نقل شده است، گام سوم: طرق ابن قولویه به مؤلف یعنی ابن قولویه روایات این نویسنده را از طریق چه شخصی بیان داشته است؛ و گام آخر: تطبیق طرق فهارس با طرق ابن قولویه، و در صورت همخوانی هر دو طریق ثابت شد که اثر مزبور مورد استفاده ابن قولویه قرار گرفته است. در این مقاله با بررسی تعداد روایت آمده از هر کتاب، میزان اثرپذیری کامل الزیارات را از این کتابها مرور خواهیم کرد.

روش کار در بحث اثرگذاری بدین صورت است که اولاً نام ابن قولویه و کامل الزیارات را در کتب مزاری که بعد از کامل الزیارات تألیف شده و به دست ما رسیده، جستجو کرده و نتایج آن را در کار به ثبت رساندیم. در این قسمت کتب مزار را تا مصباح کفعمی بررسی کرده‌ایم. در گام دوم در جوامع‌روایی ذیل باب الزیارات که تقریبا در تمامی این گونه منابع موجود می‌باشد، به دنبال ردّ پای ابن قولویه و کامل الزیارات گشتیم و البته به نتایج جالبی نیز، دست یافتیم که نشان می‌داد در آثار بعد از ابن قولویه، نقل‌های گسترده‌ای از کامل الزیارات، مشهود و قابل پیگیری است.

۱. اثرپذیری کامل الزیارات از منابع متقدم

گونه‌های کتب روایی که قبل از کامل الزیارات با آن مواجه هستیم و می‌توانسته‌اند منبع کامل الزیارات قرار بگیرند، شامل چند گروهند: اصول و مصنفات، کتب نوادر،

جوامع حدیثی و کتب مزار. البته امکان دارد برخی از کتاب‌های با موضوعات مرتبط نیز مورد استفاده ابن قولویه قرار گرفته باشد.

این منابع را به دو دسته تقسیم می‌کنیم: دسته اول، کتب مزار که گونه روایی خود کامل الزیارات نیز می‌باشد و به نظر می‌رسد که در بحث اثرپذیری بیشترین نقش را در ایجاد انگیزه برای ابن قولویه در تألیف کامل الزیارات داشته‌اند. دسته دیگر، کتابهای غیر از گونهٔ مزار است که از تألیفات ارزشمند اساتید ابن قولویه هستند و ابن قولویه در تألیف کتابش از آنها بهره برده است،

به تعبیری می‌توان گفت: گویا کتب مزار، خط فکری اصلی را به مؤلف داده‌اند و چنانکه از نام کامل الزیارات برمی‌آید، باقی آثاری که هر چند به مقدار اندک به بحث زیارات پرداخته‌اند، قرار است کتاب وی را به تکامل برساند. شاید به همین دلیل است که به نظر می‌آید کامل الزیارات نسبت به آثار ماقبل خود، در نقطه اوج ایستاده است و این مسئله باعث ماندگاری این اثر و عدم ماندگاری دیگر آثار، شده است.

۱-۱. اثرپذیری از کتب مزار

از میان تمامی کتب مزاری که تا قبل از کامل الزیارات تألیف شده‌اند، تنها شش کتاب مزار، از منابع این اثر بوده‌اند؛ اما در میان همین آثار، دو اثر سهمی بسزا در روایات کامل الزیارات دارند. این دو اثر هر دو به یک طبقه روایی قبل‌تر از ابن قولویه تعلق دارند و هر دو، با واسطهٔ یک یا چند تن از مشایخ ابن قولویه به وی رسیده‌اند که در ادامه به تفصیل بیشتر خواهد آمد.

۱-۱-۱. المزار سعد بن عبداله اشعری

این کتاب را می‌توان اثرگذارترین منبع بر کامل الزیارات دانست، چنانکه مهروش در پژوهشی (مهروش، بهار و تابستان ۱۳۹۱، ص ۲۹-۶۲) که در آن به بازسازی این کتاب

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

پرداخته است، به طور مبسوط در مورد اثرپذیری کامل الزیارات از این کتاب سخن گفته است.

کامل الزیارات با نقل ۲۰۵ روایت از کتاب سعد بن عبدالله، در حدود یک چهارم از محتوای خود را از این اثر وام گرفته است. (مهروش تعداد روایات سعد را ۲۳۵ روایت می‌داند، ولی نگارنده در این مورد به ۲۰۵ روایت دسترسی پیدا کرده است. شاید دلیل این اختلاف، وجود روایات تکراری در ابواب مختلف باشد). این مسئله باعث شده تا مهروش کتاب ابن قولویه را به نوعی بازسازی المزار سعد بداند.

آنچه در مورد ارتباط بین کتاب سعد و کامل الزیارات درست‌ترین تحلیل می‌نماید، این است که بگوییم ابن قولویه در مواجهه با کتاب سعد تحت تأثیر قرار می‌گیرد و با همان رویکرد نگارش المزار سعد، تصمیم به نگارش کتاب مزار دیگری می‌گیرد که هر آنچه در باب زیارات معصومین علیهم‌السلام و امامزادگان و بقاع متبرکه را که در روایات آمده است، در کتاب خود جای دهد.

ابن قولویه به واسطه سه تن از مشایخش به نسخ این اثر دسترسی داشته است. از این میان، پدرش محمد بن قولویه با نقل ۱۲۲ روایت بیشترین سهم را دارد و قطعاً ما را به این نتیجه می‌رساند که پدر ابن قولویه، نسخه‌ای از المزار سعد را در اختیار داشته است. (جهت آگاهی بیشتر بنگرید: مهروش، بهار و تابستان ۱۳۹۱، ص ۲۹-۶۲)

۲-۱-۱. المزار محمد بن حسن صفار قمی

محمد بن صفار کتابی با عنوان کتاب المزار دارد که بنا بر قول نجاشی، محمد بن حسن بن احمد بن ولید آن را روایت کرده است. (نجاشی، ۱۳۶۵ه.ش، ص ۳۵۷) از محمد بن حسن صفار ۵۴ روایت در کامل الزیارات آمده است که همگی از طریق ابن ولید روایت شده است. (به عنوان نمونه بنگرید: ابن قولویه، ۱۴۲۴: ب۲، ح۲ و ۷ ، ص۱۲؛ ب ۴، ح ۵، ص ۲۱؛ ب ۵، ح ۱، ص ۲۲؛ ب ۵، ح ۲، ص ۲۳؛ ب ۸، ح ۶، ص ۲۸؛ ب ۸ ح ۶، ص ۲۸؛ ب ۸ ، ح ۹،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

ص ۲۹؛ ب ۹، ح ۲، ص ۳۳؛ ب ۱۳، ح ۲، ص ۴۷؛ ب ۱۳، ح ۱۲، ص ۴۹؛ ب ۱۶، ح ۱، ص ۵۵؛ ب ۱۸ ، ح ۵، ص ۶۳؛ و...) از این مطلب می‌توانیم به این نتیجه برسیم که کامل الزیارات با دارا بودن بخش قابل توجهی از روایات صفار، به کتاب المزار وی دسترسی داشته و از آن اثر پذیرفته و به عنوان منبع از آن استفاده کرده است.

۲-۱. اثرپذیری از کتب غیر مزار

در میان کتب غیر مزار، دو دسته از کتابها دیده می‌شوند که می‌توانسته بر کتاب ابن قولویه مؤثر باشند. این دو دسته از کتاب‌ها نوعی مجموعه حدیث هستند که در موضوعات و ابواب مختلف، احادیث را گرد آورده‌اند: نوادر و جوامع حدیثی. این کتابها معمولاً بابی با عنوان زیارات یا مزارات داشته‌اند (پاکتچی، ۱۳۹۰، ص۵۰) و روایات مربوط به بحث زیارت را در آن قسمت می‌آورده‌اند. این آثار عمدتاً متعلق به مشایخ ابن قولویه هستند.

کتابهای مزبور عبارتند از:

۱-۲-۱. النوادر محمد بن حسین بن ابی الخطاب

محمد بن جعفر رزاز خواهرزاده محمد بن حسین بن ابی الخطاب بوده است و کتاب‌های دایی‌اش را در اختیار داشته است. (نجاشی، ۱۳۶۵، ص۲۳۶) از وی که یکی از مشایخ اثرگذار ابن قولویه بوده، ۱۱۷ روایت در کامل الزیارات از ابن ابی الخطاب نقل شده است. (به عنوان نمونه بنگرید: ابن قولویه، ۱۴۲۴: ب۲، ح ۱۹ و۲۰، ص۱۴؛ ب۹، ح ۱۱ و ۱۲، ص۱۴؛ ب۱۴، ح ۵، ص۵۱؛ ب۹، ح۱۲، ص۳۷؛ ب۱۴، ح۵، ص۵۱؛ ب۱۴، ح۸ ص۵۱؛ ب۱۶، ح۱، ص۵۵؛ ب۱۶، ح۴، ص۵۶؛ ب۱۷، ح۵، ص۶۰؛ ب۱۸، ح۱، ص۶۲؛ ب۱۸، ح۶، ص۶۳؛ ب۱۸، ح۷، ص۶۴؛ ب۱۹، ح۳، ص۶۵؛ و...) این تعداد از روایات ذکر شده، بیش از یک هشتم روایات کامل الزیارات را دربرگرفته است و بعید به نظر می‌رسد این میزان از روایت، مربوط به نقل شفاهی باشد. از سوی دیگر، اولاً ابن ابی الخطاب نیز کتاب المزار ندارد، ثانیاً پاکتچی در بررسی منابع کلینی در الکافی، کتاب النوادر را از منابع اصلی برمی‌شمرد (پاکتچی،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

۱۳۹۰، ص۵۲)، ثالثاً کلینی هم عصر و استاد ابن قولویه بوده است. لذا می‌توانیم نتیجه بگیریم این «کتاب النوادر»ها و از جمله کتاب النوادر ابن ابی الخطاب، منبع کامل الزیارات بوده است و ابن قولویه برای تکمیل روایات مزار کتاب خویش، از روایات باب الزیارات کتاب النوادر ابن ابی الخطاب بهره جسته و از آن اثرپذیرفته است.

۲-۲-۱. النوادر محمد بن یحیی العطار

محمد بن یحیی العطار از اعاظم علمای عصر خود و استاد اکثر مشایخ ابن قولویه بوده است. بنابر قول فهارس، وی صاحب کتاب النوادر بوده است. (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۵۰) همه روایات وی، با یک واسطه در کامل الزیارات نقل شده است. از وی ۷۱ روایت در کامل الزیارات آمده که ۴۱ روایت از طریق پدر ابن قولویه نقل شده است. کاملاً می‌توان حدس زد که بخش مربوط به زیارات کتاب النوادر محمد بن یحیی العطار، از طریق پدر ابن قولویه در دسترس وی بوده است و بخش قابل توجهی از روایات آن را نقل کرده است. (به عنوان نمونه بنگرید: ابن قولویه، ۱۴۲۴: ب ۵، ح۱، ص۲۲؛ ب۱۴، ح۱، ص۵۰؛ ب۲۳، ح۱، ص۷۱؛ ب۲۸، ح۱۸، ص۹۲، ب۴۶، ح ۵، ص۱۲۹؛ ب ۴۷، ح۲، ص۱۳۲؛ ب۱۰، ح ۱، ص ۳۸؛ ب ۲۳، ح۲، ص۱۷۱، ب۲۶، ح ۱، ص ۷۹؛ ب۴۹، ح۱، ص۱۳۲؛ ب ۸۸ ح۴، ص۱۱۲؛ ب۴۰، ح۳، ص۱۱۷؛ ب۵۳، ح۱، ص۱۳۷؛ ب ۵۴، ح۱۰، ص ۱۳۹؛ و...)

۳-۲-۱. النوادر علی بن حسین بن بابویه

علی بن حسین بن بابویه پدر شیخ صدوق و استاد ابن قولویه بوده است. وی کتاب المزار نداشته اما به اذعان فهارس، دارای کتاب النوادر بوده است. (نجاشی،۱۳۶۵، ص ۸۹؛ طوسی، ۱۴۱۷، ص ۹۳) از این شخص در کامل الزیارات ۹۸ روایت نقل شده است. این حجم زیاد از روایت نشان می‌دهد ابن قولویه کاملاً به باب الزیارات کتاب النوادر وی دسترسی داشته و از آن اثرپذیرفته است. (به عنوان نمونه بنگرید: ابن قولویه، ۱۴۲۴: ب ۳، ح۹، ص ۱۹؛ ب۴، ح۳، ص۲۱؛ ب۶، ح۱، ص۲۴؛ ب۹، ح ۱، ص۳۳؛ ب۱۰، ح۳، ص ۳۹؛ ب ۱۳، ح ۵ و ۶، ص۴۷؛ ب ۱۳، ح۱۳، ص ۴۹؛ ب ۱۴، ح۱۰، ص۵۲؛ ب ۱۵، ح ۳، ص۵۷؛ ب ۲۳، ح ۴ و ۵، ص۷۲؛ ب ۲۳، ح ۱۴، ص ۷۵؛ ب ۲۵، ح۳، ص ۷۸؛ ب ۲۶، ح۲، ص ۷۹؛ ب ۲۷، ح ۵ و ۶و ۷، ص۸۴؛و...)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

۴-۲-۱. الکافی کلینی

از میان آثار مشایخ ابن قولویه، تنها کتاب موجود، الکافی کلینی است. در واقع این کتاب تنها اثری است که می‌تواند روش ما در اثبات اثرپذیری ابن قولویه از منابع مکتوبش را به اثبات برساند. از کلینی ۳۳ روایت در کامل الزیارات آمده است که بر مبنای روش این پژوهش، ما را به این گمان می‌رساند که ابن قولویه به باب الزیارات کافی دسترسی داشته و از آن اثر پذیرفته است. در اینجا به سراغ کتاب (الکافی) می‌رویم که ذیل کتاب الحج، باب الزیارات دارد و از مجموع ۳۳ روایت کلینی ۲۷ روایت آن با همان اسناد کامل الزیارات در این باب آمده است. (به عنوان نمونه بنگرید: ابن قولویه ب۲، ح ۸ و ۹، ص ۱۳/ کلینی، ج ۴، ص ۵۴۸؛ ابن قولویه ب ۱، ح ۳، ص ۱۱ / کلینی، ج۴، ص ۵۴۸؛ ابن قولویه ب ۳، ح ۶، ص ۱۸ / کلینی، ج ۴، ص ۵۷۹؛ ابن قولویه ب ۶، ح ۱، ص ۲۴/ کلینی، ج۴، ص ۵۵۲؛ ابن قولویه ب ۹، ح ۴، ص ۳۴/ کلینی، ج ۴، ص۵۶۰؛ و...) تبویب کلینی در این قسمت کتابش با کامل الزیارات متفاوت است و نشان می‌دهد ابن قولویه از کتاب وی به عنوان منبع برای تکامل روایات کتاب خویش، استفاده کرده و اثرپذیری وی از این کتاب در همین اندازه بوده است.

۵-۲-۱. الجامع ابن ولید

محمد بن حسن بن احمد معروف به ابن ولید قمی استاد ابن قولویه بوده و کتابی با عنوان کتاب الجامع دارد که به اذعان خود ابن قولویه در چند جای کامل الزیارات، الجامع به رؤیت ابن قولویه رسیده و مستقیماً از آن نقل روایت داشته (ابن قولویه، ۱۴۲۴، ص۴۱ و همو ص۴۶) و منبع کامل الزیارات بوده است. تعداد روایات نقل شده از ابن ولید در کامل الزیارات ۱۱۵ روایت است (به عنوان نمونه بنگرید: ابن قولویه، ۱۴۲۴: ب ۲، ح ۲و۷، ص ۱۲؛ ب ۲، ح۳، ص ۱۳؛ ب ۲، ح ۹، ص ۱۳؛ ب ۳، ح ۱، ص ۱۵؛ ب ۴، ح ۱، ص ۲۰؛ ب ۴، ح ۵، ص ۲۱؛ ب ۵، ح ۱ و ۲، ص ۲۲؛ ب ۸، ح ۶، ص ۲۸؛ ب ۸، ح ۹، ص ۲۹؛ ب ۹، ح ۲ و ۱، ص ۳۳؛ ب ۹، ح ۵، ص ۳۴؛ ب ۹، ح ۹ و ۱۰، ص ۳۶؛ ب ۴۰، ح ۱، ص ۱۱۶؛ ب ۴۱، ح ۲ و ۴، ص ۱۱۹؛ و...) با مرور این

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

روایات، به این نتیجه می‌رسیم که بخش زیارات این کتاب، بیش از یک منبع ساده در تألیف کامل الزیارات نقش داشته و قطعاً اثرگذاری قابل توجهی نیز بر این کتاب داشته است.

۲. اثرگذاری کامل الزیارات بر آثار بعد

در میان آثار روایی، دو دسته از آثار می‌توانسته‌اند از کامل الزیارات اثر پذیرفته باشند، یکی کتب مزار و زیارات، دیگری کتابهای جامع که معمولاً بابی با عنوان باب الزیارات یا مزار دارند. سخن گفتن و پژوهش در باب اثرگذاری، به مراتب از بحث اثرپذیری دشوارتر است، زیرا در میان منابع متأخر از ابن قولویه، جز چند کتاب از مفید و صدوق و در نسل بعد، آثار طوسی مکتوبات چندانی به دست ما نرسیده است. از میان آن دسته منابعی که می‌توانسته‌اند از کتاب کامل الزیارات اثر پذیرفته باشند، تنها چند کتاب مربوط به بحث مزارات و چند کتب جامع روایی به دست ما رسیده است. بنابراین ما مجبوریم اثرگذاری را به دو صورت پیگیری کنیم: اول اثرگذاری بی‌واسطه بر کتابهای شاگردان؛ دوم اثرگذاری با واسطه بر مزار نویسی و حدیث نگاری در شیعه.

۲-۱. اثرگذاری کامل الزیارات بر آثار بعدی بی‌واسطه

عالمان فراوانی در قم و بغداد و مصر، از محضر این چهره فرهیخته به کسب علم و دانش پرداختند؛ زیرا حضور سی ساله وی در جوار تربت پاک حضرت موسی بن جعفر و امام جواد علیهما السلام منشأ بسیاری از برکات و افاضات علمی او گردید و ثمره آن همه تلاش‌های علمی، تربیت شاگردانی از قبیل مرحوم شیخ مفید بود که تاریخ شیعه هرگز نام و یادش را فراموش نمی‌کند. آورده‌اند که ابن قولویه استاد فقه شیخ مفید بوده است.

برخی از شاگردان ابن قولویه و کسانی که از او روایت نقل کرده‌اند و آثارشان

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

در کتب رجال و فهارس آمده و ممکن بوده در تألیفاتشان از کامل الزیارات بهره برده باشند، از این قرار هستند:

۱. محمد بن محمد بن نعمان مفید: وی از ممتازترین شاگردان ابن قولویه است که درباره استادش می‌گوید: خداوند شیخ مورد اعتماد ما ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه را تأیید فرماید. (مامقانی، ۱۴۱۲، ج ۱۵، ص۳۳۴) وی بیش از صد تألیف دارد که از میان آثارش به کتاب المزار الصغیر یا مناسک المزار اشاره می‌کنیم. (خویی،۱۴۱۳، ج ۱۸، ص۲۱۳)

۲. احمد بن محمد بن عیاش: برخی از کتابهای وی عبارتند از: کتاب عمل رجب، کتاب عمل شعبان، کتاب عمل شهر رمضان. (خویی، ۱۴۱۳، ج۳، ص۷۸) این دسته از آثار هر چند مزار نیستند، اما به دلیل اشتراک داشتن در برخی ابواب مثل ثواب زیارت امام حسین در شب نیمه شعبان و ... در بخش‌هایی، از کتب مزار و از آن جمله کامل الزیارات بهره برده‌اند.

۳. حسین بن عبیدالله غضائری: کتاب مناسک الحج، کتاب فی فضل بغداد در شمار کتابهای اوست. (خویی، ۱۴۱۳، ج۷، ص۲۲) از آنجایی که در غالب آثار هم عصر کامل الزیارات مثل کافی و من لایحضره الفقیه روایات مربوط به زیارت ذیل کتاب الحج آمده، بعید نیست که در کتاب مناسک الحج به برخی از آداب یا فضائل زیارت معصومین نیز پرداخته باشند.

۴. ابوالحسن علی بن بلال مهلبی: وی کتاب الغدیر دارد. (خویی، ۱۴۱۳، ج۱۲، ص۳۰۶) به دلیل رجحان و ثواب زیارت در شب و روز غدیر که در کامل الزیارات نیز بدان پرداخته شده، احتمال استفاده از روایات کامل الزیارات در این اثر محتمل به نظر می‌رسد.

۵. محمد بن سلیم صابونی: وی آثار فراوانی دارد که از میان همه آثار او، کتاب

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

الحج و کتاب الأدعیة می‌توانسته‌اند از کامل الزیارات اثر پذیرفته باشند. (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۱۰۷؛ علیاری تبریزی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۲؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۲۵)

چنانکه مشاهده می‌شود، از میان آثار فراوان شاگردان ابن قولویه، تنها کتاب مزاری که تألیف شده، مناسک المزار شیخ مفید است که خوشبختانه تا عصر حاضر موجود است و در ادامه آن را به تفصیل مورد بررسی قرار می‌دهیم. در میان باقی تألیفات، تعداد معدودی اثر مثل کتاب الحج یا عمل رجب و ... نیز وجود دارد که ممکن است از کامل الزیارات اثر پذیرفته باشند، اما به دلیل عدم دسترسی به این آثار، اثبات این ادعا ممکن نیست و در حد فرضیه باقی می‌ماند.

کتابُ الْمَزار؛ مَناسِکُ الْمَزار معروف به اَلْمَزارُ الصّغیر (احمدی، ۱۳۸۹ش، ص ۳۲۹) تألیف شیخ مفید (د ۴۱۳ق) است. شیخ مفید در این کتاب مجموعه روایاتی درباره زیارت پیامبر اکرمﷺ و ائمه‌علیهم‌السلام روایت کرده است. این اثر، بعد از کتاب کامل الزیارات، دومین کتاب مهم مکتب شیعی درباره زیارت محسوب می‌شود که همواره مورد اعتماد و استناد عالمان بزرگ شیعه بوده است و از مآخذ اصلی کتاب‌های مهمی همچون تهذیب الأحکام شیخ طوسی، المصباح کفعمی و بحارالانوار علامه مجلسی به شمار می‌رود.

مؤلف، این کتاب را در خطبه آن، «مناسك زيارة الامامين» می‌نامد، ولی در کتاب الارشاد خود به عنوان «مناسك المزار» به آن ارجاع می‌دهد. وی در آغاز کتاب، انگیزه خود را نگارش کتابی در شیوه زیارت دو امام حضرت علی و امام حسین‌علیهما‌السلام می‌داند. به این نکته دقت شود که کتابی مستقل در زیارت ائمه‌علیهم‌السلام از علمای اصحاب نگاشته نشده بود و کامل الزیارات نیز چنانکه از نامش هویداست، اثری جامع است که زیارات همه ائمه و امامزادگان و مؤمنان را شامل می‌شود. البته شیخ مفید در بخش دوم کتاب، زیارت پیامبرﷺ و دیگر ائمه‌علیهم‌السلام را نیز افزوده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

(مفید، ۱۴۱۳ق، ص۳)

این کتاب در بخش اول ۱۲۰ و در مجموع ۱۹۱ روایت دارد که این روایات سه گونه‌اند:

- روایاتی که با ارائه سند کامل از استاد خود ابن قولویه نقل می‌کند که قسمت عمده این کتاب را تشکیل می‌دهد. گاهی نیز روایات را از دیگر استادان خود با سند کامل ذکر کرده است.

- روایاتی که به صورت مرسل، از یکی از ائمه اطهار علیهم‌السلام نقل می‌کند و از ارائه منبع سند آن خودداری کرده است.

- آداب و زیاراتی که آن را نقل کرده ولی به معصومی نسبت نداده است که در بسیاری موارد، بعید به نظر می‌رسد از روایات اخذ نشده باشد؛ به ویژه آن که برخی از آن‌ها، در کتاب‌های دیگری به صورت مسند از ائمه علیهم‌السلام روایت شده است. (مدنی بجستانی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۴۳۸-۴۴۱)

در مجموع از ۱۲۰ روایت مناسک المزار شیخ مفید، ۸۷ روایت یعنی بیش از دو سوم آن از کامل الزیارات نقل شده است. (به عنوان نمونه بنگرید: مفید، ۱۴۱۳: ب۱ ح۱ ص۴، ب۱ح۲ص ۵، ب۱ ح۳ ص۶، ب۲ ح۱ ص۷، ب۲ ح۲ ص۷، ب۲ ح۳ ص۸، ب۲ ح۴ ص۹، ب۴ ح۱ ص۱۲، ب۵ ح۱ ص۱۵، ب۵ ح۲ ص۱۵ و...) باتوجه به اینکه تعداد قابل توجهی از روایات این اثر به صورت مرسل و بدون سند و در مقام بیان اعمال یا ادعیه ذکر شده‌اند، به این نتیجه می‌رسیم که کتاب المزار شیخ مفید کاملاً برگرفته و تحت تأثیر کامل الزیارات ابن قولویه تألیف شده است. به بیان دقیق‌تر، مناسک المزار بیشترین اثر را از کامل الزیارات پذیرفته است.

۲-۲. تأثیر کامل الزیارات بر مزار نویسی و حدیث‌نگاری با واسطه

در این بخش ما دو دسته از آثار را مورد بررسی قرار دادیم: دسته اول کتب مزاری که بعد از کامل الزیارات تألیف شده و دسته دوم کتب جامع که بابی تحت

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

عنوان باب الزیارات دارند.

بعد از نگارش کامل الزیارات و مناسک المزار در فاصله زمانی میان قرن چهارم تا هفتم ه.ق، کتاب مزاری که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشد و به دست ما رسیده باشد، موجود نیست. این مسئله می‌تواند بیانگر این موضوع باشد که کامل الزیارات در نوع خود چنان در نقطه عطف قرارگرفت که تا مدتها بعد در جامعه شیعی نیاز مبرم به نگارش کتاب کاملی در بحث زیارات احساس نشد. آنچه ما در ادامه بدان پرداخته‌ایم و تاثیر کامل الزیارات را بر آن مورد بررسی قرارداده‌ایم، از این قرارند:

۱-۲-۲. مصباح المتهجد

مصباح المتهجد و سلاح المتعبد تألیف شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن بن علی بن حسن طوسی (۳۸۵-۴۶۰ هجری) در موضوع ادعیه و زیارات است. شیخ طوسی در این کتاب، به عبادات و دعاهایی که در طول سال مستحبّ است، اشاره دارد. ایشان بخشی از احکام فقهی را نیز که مربوط به عبادات می‌شود، در کتاب خود آورده است. کتاب مصباح المتهجد از کتاب‌های معتبر روایی شیعه به شمار می‌آید و از زمان نگارش تا حال، پیوسته مورد توجه علما و مردم بوده است. این کتاب از منابع مهم کتاب‌های دعا و زیارت است که بعد از شیخ طوسی تا این زمان نوشته شده و کتاب‌هایی که علمای شیعه درباره دعا و زیارت نگاشته‌اند - مانند مصباح کفعمی، إقبال الأعمال سید ابن طاووس و مفاتیح الجنان شیخ عباس قمی - همه از این کتاب بهره برده و استفاده فراوان کرده‌اند. مصباح المتهجد از گونه مزارات مستقلّ محسوب نمی‌شود، ولی ادبیات دعایی دارد؛ لذا آن را ذیل مزارات بررسی کرده‌ایم.

شیخ طوسی روایات مصباح را به صورت مرسل آورده است. در این پژوهش با تطبیق متن روایات مصباح با متن کامل الزیارات، به این نتیجه رسیدیم که در

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

مجموع در مباحث مربوط به اعمال ماه رجب و ماه شعبان و همچنین در بیان فضایل ایام و لیالی در ۴۷ مورد، شیخ طوسی از کامل الزیارات نقل روایت کرده است. (طوسی، ج ۲: ص ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۲، ۷۱۳ سه روایت، ۷۱۵ شش روایت، ۷۱۶ چهار مورد، ۷۱۷، ۷۲۴ دو مورد، ۷۲۶، ۷۳۱ شش مورد، ۷۳۲ شش مورد، ۷۳۳،۷۳۴، ۷۳۸، ۷۷۱ دو مورد، ۷۷۲ دو مورد، ۸۰۱، ۸۰۷، ۸۲۰، ۸۲۹، ۸۳۰ دومورد، ۸۵۳) البته ایشان در سه جا (طوسی، ج۲، ص۷۱۷ و۸۰۷ و۸۵۳) از کتابشان اذعان کرده‌اند که از «کتاب الزیارات» ابن قولویه نقل حدیث کرده‌اند.

۲-۲-۲. المزار ابن مشهدی

اَلْمَزارُ الْکَبیر، تألیف محمد بن جعفر مشهدی (متوفای ۶۱۰ق) در بردارنده انواع و گونه‌های مختلف زیارات است و در مشاهد مشرّفه معصومین علیهم‌السلام قرائت می‌شود. المزار، هشت بخش و هر کدام ابوابی دارد. این اثر، یکی از قدیمی‌ترین منابع شیعی درباره زیارت، آداب و ادعیه اماکن مقدسه و برخی ماه‌های قمری به شمار می‌رود و بسیاری از عالمان بزرگ شیعه به این کتاب اعتماد کرده و روایات، زیارات، اعمال و ادعیه آن را در کتاب‌های خود آورده‌اند.

این کتاب در مجموع حدود ۳۵۰ روایت دارد. از این تعداد، ۱۱۷ روایت مستقیماً از کامل الزیارات ابن قولویه نقل شده است، یعنی یک سوم این کتاب، از کامل الزیارات بوده است و می‌توان گفت کامل الزیارات بر آن تأثیری شایان داشته است. (به عنوان نمونه بنگرید: ابن مشهدی، ۱۳۷۸: ح۴ص۳۲، ح۵ و۶ ص ۳۳، ح۷ و ۸ و۱۰و ۱۱و ۱۲و ۱۴و ۱۶و ۱۸و ۲۰و ۲۱و۲۲ ص ۳۴، ح۱ ب۶ ص۸۶، ح۱۶ص۱۰۱و...)

۲-۲-۳. مصباح الزائر

مِصْباحُ الزّائر کتابی نوشته عالم شیعه، سید ابن طاووس (د ۶۶۴ق) است که در آن به بیان آداب سفر و همچنین زیارت معصومان و فرزندان آنها و دیگر بزرگان دینی می‌پردازد. وی به سند و منبع زیارتنامه‌ها اشاره نکرده، اما یادآور شده که آن‌ها را از روایات گرفته است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

به دلیل مرسل بودن روایات، هرجا مصحح کتاب (محققان مؤسسه آل البیت) اذعان کرده که این بخش از کتاب، از کامل الزیارات نقل شده، در اینجا احصاء شده است. نهایتاً به این نتیجه رسیدیم که در مجموع ۹۳ روایت از کامل الزیارات در مصباح الزائر سید ابن طاووس نقل شده است. این حجم از نقل نشان می‌دهد که بخش بزرگی از کتاب سید ابن طاووس تحت تأثیر کامل الزیارات ابن قولویه قرار گرفته است. (به عنوان نمونه بنگرید: سید ابن طاووس، ۱۴۱۷: ص۳۴، ص۴۲سه روایت، ص۴۳، ص۴۶ دو روایت، ص۵۱، ص۶۱،ص۶۳، ص۶۴، ص۶۵، ص۶۶، ص۷۳، ص۷۴، ص۷۷، ص۹۹، ص۱۱۸، ص۱۶۶، ص۱۹۰، ص۱۹۱، ص۱۹۲، ص۱۹۳سه روایت و...)

۴-۲-۲. المزار شهید اول

المزار فی کیفیة زیارات النبی و الائمة علیهم‌السلام معروف به المزار شهید اول، نوشتهٔ محمد بن مکی عاملی (د ۷۸۶ ق)، در مورد اعمال و آداب مشاهد مشرّفه معصومین نگاشته شده است. کتاب مشتمل بر دو باب است که ذیل هر باب، چندین فصل و یک خاتمه دارد.

روش نگارش این کتاب بدین صورت است که روایات به صورت مرسل آمده است و نگارنده اسناد روایات را به طور کامل حذف کرده است؛ اما با تطبیق متن کتاب با متن کامل الزیارات، از مجموع ۶۹ روایت این اثر، ۷ روایت آن با کامل الزیارات تطابق دارد. (بنگرید: شهید اول، ۱۴۱۰: ص۲۴و ۲۵و ۳۳و ۱۱۴و۱۷۸و ۲۲۱و ۲۷۸)

۵-۲-۲. مصباح کفعمی

جُنَّةُ الأمانِ الْواقیَة وَ جَنَّةُ الإیمان الباقیَة مشهور به مصباح کفعمی، عنوان یکی از مهم‌ترین منابع شیعی در ادعیه و زیارات، تألیف عالم، محدث و ادیب شیعی، ابراهیم بن علی کفعمی (د ۹۰۵ق) است. این کتاب به دلیل شباهت بسیار با «مصباح المتهجد» شیخ طوسی، به «المصباح» شهرت یافته است. مؤلف در این کتاب، به

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

اعمال برخی ماه‌های قمری، کیفیت و آداب دعا و برخی نکات ادبی و تاریخی در ۵۰ فصل پرداخته است. در این اثر فصل ۴۱ آن «الزیارات» نام دارد و در این فصل دوازده روایت مستقیم از کامل الزیارات نقل شده و تعداد بسیاری نیز از کتابهای متأثر از کامل الزیارات آمده است. (بنگرید: کفعمی، ۱۴۰۵: ص ۴۷۹، ص ۵۰۸، ص۴۹۱ دو روایت، ص۴۹۹ دو روایت، ص۴۹۸، ص۵۰۱، ص۴۹۰، ص ۴۷۲ فصل اول باب زیارات، ص۴۷۴)

گروه دوم از کتابهای اثرپذیر از کامل الزیارات

کتابهای جامع روایی دسته دیگری از منابع هستند که جزو کتب مزار به حساب نمی‌آیند، اما می‌توانسته‌اند تا حد زیادی از کامل الزیارات اثر پذیرفته باشند. نگارندگان این جوامع، تمامی احادیث را از هر گونه و دسته‌ای در اثر خود روایت کرده و هر گونه روایتی را تحت عنوان بابی آورده‌اند. نکته قابل توجه این است که گونه مزارات در دوره‌های متقدم، از چنان اهمیتی برخوردار بوده است که تقریباً تمامی جوامع روایی بابی با عنوان باب الزیارات یا مزارات داشته‌اند. آنچه در ادامه بدان خواهیم پرداخت، میزان اثرگذاری کامل الزیارات بر «ابواب الزیارات» این جوامع روایی است.

۶-۲-۲. من لا یحضره الفقیه

من لایحضره الفقیه تألیف شیخ صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، از چهره‌های برجسته علمای شیعه در قرن چهارم هجری، مجموعه روایات اهل بیت علیهم‌السلام درباره مسائل فقهی و احکام شرعی است. شیخ صدوق در این کتاب، روایات فقهی را که از دیدگاه خود صحیح و معتبر بوده روایت کرده است. این کتاب یکی از ارزشمندترین منابع روایی شیعه به شمار می‌آید، دومین کتاب از چهار کتاب معتبر روایی شیعه است و هر فقیهی در اجتهاد و استنباط احکام شرعی باید به روایات آن توجه داشته باشد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

شیخ صدوق در این کتاب، فقط نام راوی اول را - که روایت را از امام علیه‌السلام روایت کرده - آورده و در آخر کتاب، یعنی در بخش «مشیخه»، سند خود را به آن راوی نقل می‌کند تا روایات، از حالت ارسال خارج شده و اصطلاحاً مسند شوند و استفاده از آن برای مراجعه‌کنندگان آسان‌تر گردد، به همین جهت، با تطبیق متن روایات کامل الزیارات با متن من لایحضر، به اثبات رساندیم که در جلد دوم ذیل کتاب الحج در ابواب زیارات ۴۱ مورد نقل از کامل الزیارات آورده شده است.

(صدوق، ج ۲: ح ۳۱۶۵ و۳۱۶۶ و ۳۱۶۷و۳۱۶۸ ص۵۷۹، ح ۳۱۶۹ و ۳۱۷۱ ص ۵۸۰، ح۳۱۷۲ ص ۵۸۱، ح ۳۱۵۷ و۳۱۵۸ ص ۵۶۸، ح ۳۱۵۹ و ۳۱۶۰ و ۳۱۶۱ ص ۵۷۷، ح ۳۱۶۳ و ۳۱۶۴ ص ۵۷۸، ح۳۱۷۳و ۳۱۷۴ و ۳۱۷۵ و ۳۱۷۶ ص ۵۸۱، ح۳۱۷۸ و ۳۱۷۹ و ۳۱۸۱ و ۳۱۸۲ ص ۵۸۲، ح ۳۱۸۹ ص ۵۸۴، ح۳۱۹۵ و ۳۱۹۶ ص ۵۸۶، ح۳۱۹۷ ص ۵۸۷، ح۳۱۹۸ ص ۵۹۱، ح۳۱۹۹ ص ۵۹۴، ح ۳۲۰۰ ص ۵۹۷، ح۳۲۰۱ ص ۵۹۸، ح۳۲۰۲ و ۳۲۰۳ و ۳۲۰۴ ص ۵۹۹، ح۳۲۰۵ و ۳۲۰۶ و ۳۲۰۷ و ۳۲۰۸ و ۳۲۰۹ ص ۶۰۰، ح ۳۲۱۰ ص ۶۰۲، ح ۳۲۱۱ ص ۶۰۷، ح۳۲۱۲ ص ۶۰۸)

۷-۲-۲. تهذیب الاحکام

تهذیب الاحکام مجموعه‌ای حدیثی نوشتهٔ ابوجعفر محمد بن حسن طوسی (د ۴۶۰ق) مشتمل بر روایات حاوی احکام شرعی است. تهذیب الاحکام، یکی از جوامع روایی معتبر شیعه، سومین کتاب از کتب اربعه و مورد قبول علما و فقهای شیعه است که شیخ طوسی آن را قبل از کتاب الاستبصار نگاشته است. این مجموعه حدیثی، حاوی روایات فقهی و احکام شرعی منقول از اهل بیت علیهم‌السلام است. این کتاب، بیشتر روایات مورد نیاز برای فقها را فراهم کرده و افزون بر آن، مباحث اصولی و رجالی نیز در بردارد. جلد ششم این اثر، با کتاب المزار آغاز می‌شود و در این بخش، ۵۷ روایت به طور مستقیم از کامل الزیارات نقل می‌شود. البته دسترسی شیخ طوسی به روایات ابن قولویه، از طریق استاد اثرگذارش شیخ مفید می‌باشد. (به عنوان نمونه بنگرید: طوسی، ۱۳۶۵: ج۶ ص۳ح۱، ص۴ ح۴و۵ و۶، ص۶ ح۲، ص۳۱ ح۱و۲، ص۳۲ ح۴و ۵ و۶، ص۳۳ ح۷، ص۳۷ ح۲۰، ص۳۸ ح۲۲و ۲۳و ۲۵، ص۳۹ ح ۲۶، ص۴۱ ح۱، ص۲۰ ح۱و۲، ص۲۲ ح۸، ص۷۱ ح۱ و۳ و...)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

۸-۲-۲. وسائل الشیعه

تَفْصیلُ وَسائِلِ الشیعَة إلی تَحْصیلِ مَسائِلِ الشَّریعَة معروف به وسائل الشیعه اثر شیخ حر عاملی (د ۱۱۰۴ ق) شامل احادیث فقهی منابع روایی شیعه مانند کتب اربعه و دیگر منابع حدیثی است. عاملی در این کتاب، ۳۶ هزار روایت با سند آن در موضوعات متعدد فقهی در باب‌های جداگانه آورده است. وسائل الشیعه به دلیل اهمیت و جایگاه آن، دارای شروح، معاجم، تلخیص و ترجمه‌هایی است. در این اثر، از جلد ۱۴ ص ۳۱۹ وارد «ابواب المزار و مایناسبه» می‌شود. وی در اسناد بیش از ۴۰ روایت که در این بخش آورده، اذعان می‌کند که روایات را از مزار ابن قولویه نقل کرده است. تقریباً تمام آنچه در این قسمت از وسائل الشیعه نقل شده، به طور کامل از کامل الزیارات نقل شده است. به عبارت دیگر اثرگذاری کامل الزیارات در قرن یازدهم به حدی بوده است که صاحب وسائل بعد از نقل از آن، کتابش را از رجوع به دیگر منابع مزار بی‌نیاز پنداشته است. (به عنوان نمونه بنگرید: حر عاملی، ۱۴۰۹: ص۳۲۶-۳۹۲)

۹-۲-۲. بحار الانوار

بِحارُالأنوار الجامِعَةُ لِدُرَرِ أخبارِ الأئمةِ الأطهار مشهور به بحارالانوار، مفصل‌ترین مجموعه حدیثی شیعه است که با نظارت علامه مجلسی (د۱۱۱۰ق) تألیف شده است. تألیف این کتاب که مجموعه‌ای از آموزه‌ها و تعالیم شیعه است، بیش از ۳۰ سال طول کشیده و گروهی از شاگردان علامه مجلسی او را در این کار یاری کرده‌اند.

مؤلف، کتاب را بر اساس ۲۵ موضوع کلی طراحی و آن را در ۲۵ جلد جای داده است (در دوره‌های اخیر به صورت ۱۱۰ جلدی منتشر می‌شود). وی در هر جلد، ریز موضوعات مربوط به آن را در ابواب مختلف گرد آورده، در هر باب، ابتدا آیات قرآنی مرتبط با موضوع را ذکر کرده و تفسیر آنها را می‌آورد و در مرحله بعد احادیث مربوط به آن باب را نقل می‌کند. مجلسی تلاش کرده است که در بحار

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

الانوار تمام موضوعات و مسائل موجود را پوشش دهد. در جلد ۹۷ بحار الانوار کتاب المزار قرار دارد که در این بخش ۵۷۶ روایت مستقیماً از کامل الزیارات ابن قولویه نقل شده است. خود کتاب کامل الزیارات مجموعاً ۸۰۰ روایت دارد. این نقل گسترده از کامل الزیارات نشان می‌دهد تقریبا سه چهارم کامل الزیارات، عیناً در بحارالانوار نقل شده است. این مسئله بیان می‌دارد که در تألیف بحارالانوار، کتاب کامل الزیارات از منابع اثرگذار در بحث مزارات بوده است. (به عنوان نمونه بنگرید: مجلسی،۱۴۰۴: ج۹۷، ب۲ ح۲ و ۳ و ۶ و ۹ و ۱۱و۱۲ و ۱۴و۱۵ و ۱۶و ۱۸و ۱۹و۲۱ و۲۶ و ۳۱، ب۳ ح۱۰الی۱۲، ب ۱۳۹ح۶ و۸ و۹ و۱۰و۱۱و۱۶الی ۳۱ و ۳۳ و ۳۶، ص۱۴۶ ب ۲ح ۱۷ و ۱۹ و ۲۰ و ۲۱ و ۲۳ و ۲۴ و ۲۵ و ۲۷و ۲۸ و ۳۱ و ۳۳ و ۳۵ و ۳۶، ب۳ ص ۱۸۱ح ۵ و۶، ب۶ ص۲۰۳ ح۱ و۲ و۵ و۷، ب۷ص۲۱۲ ح۱ الی۹، ص۲۲۶ ب۱ ح۴ الی۲۰ و ۲۳، ب۲ ص۲۳۵ ح۱۲و ۱۴و ۱۶و۲۰و ۲۲ الی۲۹، ب۳ ص۲۵۷ ح۳ و ۴ و۶ و۷ و....)

۱۰-۲-۲. مستدرک الوسائل

مُستَدرَکُ الوَسائل و مُستَنبَطُ المسائل مشهور به مستدرک، کتابی دربردارنده احادیث فقهی، تألیف میرزا حسین نوری مشهور به محدث نوری از علمای شیعه (د ۱۳۲۰ ه.ق) است که برای تکمیل و استدراک کتاب وسائل الشیعه نگاشته شده و مهم‌ترین اثر میرزای نوری به شمار می‌آید. جلد دهم کتاب مستدرک (ص ۱۸۱ به بعد) به «ابواب المزار و ما یناسبه» تعلق دارد. در مجموع صاحب مستدرک ۲۲۹ روایت از کامل الزیارات نقل کرده است، یعنی بیش از یک چهارم از آن کامل الزیارات را در کتاب خود روایت کرده است. (به عنوان نمونه بنگرید: نوری، ۱۴۰۸: ج۱۰ص۱۸۱به بعد احادیث شماره ۱۱۸۰۶ و ۱۱۸۱۱و ۱۱۸۲۲و ۱۱۸۲۵و۱۱۸۳۱و۱۱۸۴۰و ۱۱۸۸۹و۱۱۹۱۲و...)

نتیجه‌گیری

۱. کتاب کامل الزیارات بیشترین تأثیر را از کتب ذیل گرفته است:

- ۲۰۵روایت از المزار سعد بن عبداله اشعری
- ۵۴ روایت از المزار محمد بن حسن صفار قمی

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

- ۱۱۷روایت از النوادر محمد بن حسین بن ابی الخطاب
- ۷۱ روایت از النوادر محمد بن یحیی العطار
- ۹۸ روایت از النوادر علی بن حسین بابویه
- ۱۱۵ روایت از الجامع محمد بن حسن بن ولید
- ۲۷ روایت الکافی محمد بن یعقوب کلینی

همان طور که از نام کتاب پیداست، کامل الزیارات در بر دارنده بخش گسترده‌ای از آثار پیشین خود است و ابن قولویه کوشیده تا اثری کامل و جامع در موضوع مزار ارائه کند. از مجموع حدود ۸۰۰ روایت آمده در کامل الزیارات، ۶۸۷ روایت بر گرفته از آثار اساتید و کتب متقدم آن اثر می‌باشد.

۲. کتاب کامل الزیارات بیشترین اثر را بر کتب ذیل گذاشته است:

- ۸۷ روایت در مناسک المزار محمد بن محمد نعمان شیخ مفید
- ۴۷ روایت در مصباح المتهجد شیخ طوسی
- ۱۱۷ روایت در المزارالکبیر محمد بن جعفر مشهدی
- ۹۳ روایت در مصباح الزائر سید بن طاووس
- ۷ روایت در المزار محمد بن مکی عاملی شهید اول
- ۱۲ روایت در المصباح ابراهیم بن علی کفعمی
- ۴۱ روایت در من لایحضره الفقیه شیخ صدوق
- ۵۷ روایت در تهذیب الاحکام محمد بن حسن شیخ طوسی
- ۴۰ روایت در وسائل الشیعه شیخ حر عاملی
- ۵۷۶ روایت در بحار الانوار علامه مجلسی
- ۲۲۹ روایت در مستدرک الوسائل محدث نوری

چنانکه مشاهده می‌شود، کامل الزیارات یکی از اثرگذارترین منابعِ گونهٔ مزار بر

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]

ادبیات روایی شیعه می‌باشد. بنابراین این اثر به نسبت آثار پسین و پیشین خود، در نقطه عطف ایستاده است.

منابع

۱. ابن بابویه قمی، محمد بن علی، *من لا یحضره الفقیه*، به کوشش علی‌اکبر غفاری، تهران، ۱۳۹۰ق.

۲. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، لسان المیزان، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۷ه.ق.

۳. ابن طاووس، علی بن موسی، مصباح الزائر، قم: موسسه آل البیت، ۱۴۱۷ه.ق.

۴. ابن قولویه قمی، ابوالقاسم جعفر بن محمد، *کامل الزیارات*، تحقیق: جواد قیومی، قم: نشر الفقاهه، سوم، ۱۴۲۴ق.

۵. ابن مشهدی، محمد بن جعفر، المزار الکبیر، تحقیق: جواد قیومی، قم: جامعه المدرسین، ۱۳۷۸ه.ش.

۶. احمدی، مهدی و رحمتی، محمدکاظم، تاریخ حدیث شیعه، قم: دار الحدیث، ۱۳۸۹ش.

۷. پاکتچی، احمد، *تاریخ حدیث*، تهران، انجمن علمی دانشجویی الهیات دانشگاه امام صادق، چاپ سوم، ۱۳۹۰ه.ش.

۸. حر عاملی، محمد بن حسن، *وسائل الشیعة*، قم: مؤسسة آل البیت، ۱۴۰۹ ق.

۹. خویی، ابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة*، بی‌نا، چاپ پنجم، ۱۴۰۳ه.ق.

۱۰. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، *تهذیب الاحکام*، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ه.ق، ج۶.

۱۱. همو، *الفهرست*، تحقیق جواد قیومی، بی‌جا، نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ق.

۱۲. همو، *مصباح المتهجد و سلاح المتعبد*، بیروت: موسسه فقه الشیعه، ۱۴۱۱ق.

۱۳. عاملی الجزینی(شهید اول)، محمد بن مکی، *کتاب المزار*، قم: مؤسسه امام مهدی، ۱۴۱۰ه.ق.

۱۴. علیاری تبریزی، علی بن عبدالله، *بهجة الآمال فی شرح زبدة المقال*، تصحیح: جعفر حائری و هدایت‌الله مسترحمی، بی‌نا، بی‌تا.

۱۵. کفعمی، ابراهیم بن علی، *مصباح للکفعمی (جنة الأمان الواقیة)*، قم: دار الرضی، ۱۴۰۵ه.ق.

۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، انتشارات اسلامیه، تهران، ۱۳۶۲ه.ش، چاپ دوم، ج۴.

۱۷. مامقانی، *تنقیح المقال*، قم: موسسه آل البیت، ۱۴۱۲ه.ق، ج ۱۵.

۱۸. مجلسی، محمد تقی، *بحار الانوار*، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ه.ق، جلد ۹۷،۹۸ و ۹۹.

۱۹. مدنی بجستانی، محمود، فرهنگ کتب حدیثی شیعه، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۵ ه.ش، ج ۱.

۲۰. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، *مناسک المزار*، قم: کنگره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۳ ه.ق.

۲۱. مهروش، فرهنگ، «روشی برای بازسازی کتاب المزار محمد ابن عبدالله اشعری»، *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، سال۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۱.

۲۲. نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی*، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، چاپ: ۶، ۱۳۶۵ ه.ش.

۲۳. نوری، حسین بن محمدتقی، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم: مؤسسة آل البیت، ۱۴۰۸ه.ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.18.70.10.2]